

5. Кропивко М.Ф. Організаційні форми впровадження інновацій в агропромислове виробництво з використанням потенціалу аграрної науки / М.Ф. Кропивко, С.І. Орлова // Економіка АПК. – 2007. – № 7. – С. 11-20.
6. Лайко Г.П. Формування інвестиційної привабливості підприємств АПК / Г.П. Лайко. - К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 202 с.
7. Лупенко Ю.О. Пріоритетні напрями інноваційної діяльності в аграрній сфері України / Ю.О. Лупенко // Економіка АПК. – 2014. – № 12. – С. 5-11.
8. Проблеми та пріоритети формування інноваційної моделі розвитку економіки України / [Жаліло Я.А., Архієреєв С.І., Базилюк Я.Б. та ін.]: за ред. Я.А. Жаліло. – К.: НІСД, 2006. – 120 с.
9. Саблук П.Т. Стратегічні напрямки аграрних реформ – перехід на інноваційну модель розвитку / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2002. – № 12. – С. 9.
10. Тивончук С.О. Інституційне забезпечення інноваційної діяльності в аграрній сфері / С.О. Тивончук, С.В. Тивончук, Р.В. Костюк // Економіка АПК. – 2014. – № 8. – С. 68-75.
11. Федулова Л. Розвиток національної інноваційної системи України / Л. Федулова, М. Пашута // Економіка України. – 2005. – № 4 (521). – С. 35-47.
12. Drucker P.F. The Essential Drucker. The Best of Sixty of Peter Drucker's. Essential Writings on Management // New York, 2012. – 358 p.
13. Mensch G. Stalemate in Technology: Innovation Overcome the Depression. – Cambridge, Mass., 1979.
14. Santo B. Innovation as a tool for economic development : a tutorial / B. Santo. – Per. in Hungarian. – Moscow: Progress, 2005. – 296 p.
15. Schumpeter Y.A. Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung / Y.A. Schumpeter // Berlin (West), 1952 (Erste Auflage - 1911).
16. Tidd J., Bessant J., Pavitt K. Managing Innovation: Integrating Technological, Market and Organizational Change. – Wiley, 2005. – 603 p. – 3rd ed.
17. Twiss B. Managing Technological Innovation / B. Twiss // London: Pitman Publishing, 1992. – 309 p.

УДК 504.062

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ПІДХОДУ ДО ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГО-ЗБАЛАНСОВАНОЇ МОДЕЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Грановська Л.М. – д.е.н., професор,

Приндюк К.С. – аспірант, Херсонський державний аграрний університет

У статті обґрунтовано концептуальний підхід щодо формування еколого-збалансованої моделі сталого розвитку сільських територій в Херсонській області. У дослідженнях використано методи індукції, дедукції, порівняльного аналізу, інтегральної оцінки ресурсно-екологічної ситуації, метод розв'язання конфліктів інтересів та досягнення балансу інтересів у сфері природокористування, що дозволило визначити основні вектори екологізації суспільних відносин в умовах сталого розвитку сільських територій.

Ключові слова: сталий розвиток, сільські території, концептуальні принципи, критерії формування моделі, еколого-збалансованість природокористування.

Грановская Л.М., Приндиук К.С. Теоретическое обоснование концептуального подхода к формированию эколого-сбалансированной модели устойчивого развития сельских территорий

В статье обоснован концептуальный подход к формированию эколого-сбалансированной модели устойчивого развития сельских территорий в Херсонской области. В исследованиях использованы методы индукции, дедукции, сравнительного анализа, интегральной оценки ресурсно-экологической ситуации, метод решения конфликтов интересов и достижения баланса интересов в сфере природопользования, что позволило определить основные векторы экологизации общественных отношений в условиях устойчивого развития сельских территорий.

Ключевые слова: устойчивое развитие, сельские территории, концептуальные принципы, критерии формирования модели эколого-сбалансированность природопользования.

Hranovska L.M., Pryndiuk K.S. Theoretical substantiation of the conceptual approach to creating an ecologically balanced model of sustainable development of rural areas

The article substantiates the conceptual approach to creating an ecologically balanced model of sustainable development of rural areas in the Kherson region. The research uses induction and deduction methods, methods of comparative analysis, integral assessment of resources and ecological situations, the method of resolving conflicts and maintaining the balance of interests in the area of nature management, which makes it possible to determine the main vectors of ecologization of social relations under the conditions of sustainable development of rural areas.

Keywords: sustainable development, rural areas, conceptual principles, criteria for creating a model of ecologically balanced nature management.

Постановка проблеми. Екологічна ситуація в Україні суттєво впливає на економічне зростання країни та якість життя її громадян, тому в умовах сьогодення актуальною є проблема переходу до сталого розвитку та запровадження еколого-збалансованої моделі економічного розвитку сільських територій, коли потреби суспільства й можливості природи балануються. Упродовж усього періоду державної незалежності України розвиток аграрного сектору та сільських територій залишаються одними з основних пріоритетів економічної політики нашої країни. Цій проблематиці присвячено значну кількість наукових публікацій, а на урядовому рівні прийнято цілу низку програм, спрямованих на відродження українського села та підвищення ефективності функціонування вітчизняного АПК [1 с.1].

Ситуація, що склалася в сільській місцевості, несе низку загроз для сталого розвитку регіонів, територій та країни в цілому. Відмічається високий рівень безробіття та трудової міграції, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи, погіршення екологічної ситуації. Подолання негативного впливу економічного зростання аграрного сектору на екологічний стан сільських територій, що супроводжується поширенням крупних господарських формувань з їх низькою соціальною й екологічною відповідальністю, вимагає розробки новітніх моделей розвитку сільських територій. Застосування традиційної практики державної підтримки сільського господарства та розвитку соціальної інфраструктури потребує істотного збільшення бюджетних видатків, які передбачені галузевими програмами, субсидювання місцевих бюджетів, що вбачається нереальним в сьогоденних складних умовах. Необхідними

умовами є модернізація системи управління сільським розвитком, запровадження дієвих механізмів державного стимулювання не аграрних видів діяльності, залучення та раціональне використання місцевих ресурсів, розвиток партнерства держави, бізнесу та громад для вирішення соціальних й екологічних проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання оптимізації взаємодії економіки і екології, формування наукових основ екологічно-збалансованого стійкого розвитку еколого-економічних систем знайшли відображення в роботах відомих вітчизняних і зарубіжних вчених: Т.П. Галушкіної, В.А. Голяна, В.Я. Гуменюка, С.І. Дорогунцова, О.Ф. Балацького, П.П. Борщевського, А.А. Гусева, Б.М. Данілішина, М.Т. Мелешкіна, І.К. Бистрякова, С.К. Харічкова, М.А. Хвесика, В.М. Трегобчука, В.С. Кравціва і ряду інших вчених.

Деякі аспекти актуальних на сьогодні питань розв'язання екологічних проблем, розвитку збалансованого природокористування, формування ефективної державної політики, еколого-збалансованих моделей сталого розвитку в аграрній сфері належать таким науковцям, як Г. Білявському [2], В. Волошину, С. Борщуку, В. Трегобчуку, Т. Туниці [3, 4] та іншим.

Еколого-економічні питання щодо сталого розвитку територій і регіонів розглядають багато іноземних вчених, серед яких Ж. Гросман і А. Крюгер, Г. Дейлі, Д. Медоуз, Б. Коупленд, С. Тейлор, П. Рао, Дж. Франкель, К. МакОсленд, Р. Петіт.

Концептуальні основи державної підтримки розвитку сільських територій розкриваються в роботах Д. Блендфорда, М. Драбенстота, У. Майерса, Р. Рідера та ін. Окремі аспекти проблематики соціального розвитку села, зокрема, питання демографічного розвитку та поселенської мережі, організації соціальної інфраструктури, якості життєдіяльності, досліджуються вченими Інституту регіональних досліджень НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», ННЦ «Інститут аграрної економіки НААН». Провідними вітчизняними фахівцями з цих питань є М. Барановський, О. Бородіна, В. Месель-Веселяк, М. Орлатий, І. Прокопа, К. Васківська, П. Саблук, В. Юрчишин та ін. Однак поза увагою залишилися питання соціально-екологічного розвитку села в контексті сучасного концепту сталого розвитку та пов'язані з цим можливості активізації потенціалу сільських територій.

Більшість вітчизняних вчених вважають однією з основних причин кризової еколого-економічної ситуації, що склалася в Україні, природоємну модель економічного зростання, орієнтацію економіки на виробничі пріоритети, економічно нераціональний господарський механізм, незбалансовані темпи економічного розвитку з відтворювальними можливостями природного середовища.

Значну роль у первинному становленні концепції сталого розвитку зіграла Конференція ООН із навколишнього середовища, що відбулася в Стокгольмі у 1972 році. Тут вперше було заявлено про включення до програми дій на урядовому рівні заходів щодо вирішення проблем деградації навколишнього природного середовища й прийнято програмну заяву учасників (декларація з 26 принципів), план дій, який включав 109 рекомендацій.

За висновками конференції, сталого розвитку можна досягти лише збалансованістю трьох складових: економічної, соціальної та екологічної. Головним

напрямом досягнення цієї мети є зростання ефективності виробництва в рамках відповідних екологічних обмежень [5].

Постановка завдання. Метою статті є теоретичне обґрунтування концептуального підходу щодо формування еколого-збалансованої моделі сталого розвитку сільських територій в Херсонській області. У дослідженнях використовуються методи індукції, дедукції, порівняльного аналізу, досягнення балансу інтересів у сфері природокористування, що дозволяє визначити основні вектори екологізації суспільних відносин в умовах сталого розвитку сільських територій.

Вклад основного матеріалу дослідження. Перші концептуальні підходи до усвідомлення економічної сутності екологічної безпеки природокористування, як відзначає Є.В. Хлобистов, були розвинуті у складі програмних і нормативних документів з розвитку і розміщення продуктивних сил, що формувалися на замовлення Держпланів СРСР та УРСР, органів виконавчої влади, Кабінету Міністрів, Академії наук СРСР та УРСР, потім – Національної Академії наук України та органів виконавчої влади незалежної України. Розділ “Охорона природи” та “Охорона навколишнього природного середовища” був у 70-х роках минулого століття у складі всіх значних техніко-економічних, проектних та планувальних розробок [6, 28].

Концептуальні підходи на цьому етапі передбачали урахування екологічного фактора у реалізації господарських рішень та програм. І тільки на початку 90-х років минулого століття, особливо після Чорнобильської катастрофи, концептуальні підходи почали враховувати пріоритети еколого-економічних досліджень та їх часткове застосування в програмах розвитку галузей економіки країни. На цей час випадає початок видання щорічних звітів про екологічний стан в країні, тобто Державної доповіді про стан навколишнього природного середовища. Державна політика у Доповіді розглядалась як комплекс заходів щодо покращення стану навколишнього природного середовища та розвитку механізмів раціонального природокористування в країні. Тільки через 12 років в документах Міністерства екології та природних ресурсів було зазначено, що “екологічна політика України за роки незалежності в цілому сформована” [7, с.172].

Пізніше (2001 р.) фахівцями Одеського інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України була запропонована Концепція ресурсно-екологічної безпеки України, мета якої полягала у “...становленні основних напрямів державної політики та складових систем забезпечення ресурсно-екологічної безпеки для створення і підтримки прийнятної, з позицій соціальної захищеності, рівня захищеності держави, суспільства, громадянина і людини від дії дестабілізуючих факторів розвитку, у першу чергу таких, як зростання дефіциту природних ресурсів, втрата (виснаження) компонентів природно-ресурсного потенціалу, життєво важливих для здоров'я та благополуччя населення” [8, с.13].

Концептуальні напрями такого підходу полягають у розвитку механізмів регулювання антропогенного і техногенного навантаження на навколишнє природне середовище, у стимулюванні зниження природоємності технологій у промисловості, впровадженні екологічно безпечних технологій в аграрний сектор економіки, пріоритетне інвестування екологічно безпечних напрямів розвитку економіки, стимулювання еколого-безпечного бізнесу, структурної

перебудови економіки з урахуванням ресурсно-екологічної безпеки природокористування [9, с.1-2].

Подальше поглиблення методологічних засад відбувається під час переходу країни на шлях сталого розвитку авторами концептуальних документів зі сталого розвитку, які пропонували напрями щодо підвищення ефективності еколого-економічної політики країни: мінімізації антропогенних перетворень; поетапної ліквідації негативних наслідків антропогенних перетворень, а також вибірковий підхід до проведення природоохоронних заходів з метою підвищення їх ефективності [10, с.5].

Протягом багатьох років відбувається удосконалення концептуальних методологічних підходів щодо управління природокористуванням і забезпеченням екологічної безпеки територій у країні. Однак майже всі концептуальні підходи базуються на системному аналізі. Концепції існування та розвитку аграрних підприємств використовують різні підходи та моделі, сформовані на базі різних теорій управління. У табл.1 наведено основні етапи розвитку підходів до передбачення майбутнього в контексті його сталого розвитку [11, с.9].

Таблиця 1 - Історичні етапи розвитку підходів до передбачення майбутнього в контексті його сталого розвитку [11] (з авторськими доповненнями)

Характеристика етапів	Основні орієнтири
1. Поточне управління «за відхиленням»	Природокористування, яке орієнтоване на своєчасну реакцію на ситуацію, що складається.
2. Управління «від досягнутого», з елементами передбачення майбутнього	У системі природокористування застосовують елементи аналізу та контролю екологічної, економічної та соціальної ситуації, що складається як у зовнішньому, так і внутрішньому довіллі. При плануванні використовується екстраполяційне передбачення майбутнього
3. Управління «за цілями», з орієнтацією на зовнішнє середовище	Діяльність природокористувачів націлена на урахування кон'юнктури ринку, опановується «стратегічне мислення». Планування має характер стратегічного, розробляються «стратегічні відповіді» на зміни в навколишньому природному середовищі.
4. Стратегічне управління	Застосовується стратегічне планування, яке охоплює всі підсистеми еколого-економічної системи (соціальну, економічну й екологічну), використовуються всі досягнення зазначених вище етапів.

Як зазначає Дубас Р.Г., в інтерпретації концепції сталого розвитку сформувалося декілька концептуальних напрямів:

➤ *Технократичний напрям.* Техніка створює проблеми, але вона ж їх і допомагає вирішувати. Проголошується автотрофність розвитку. Наприклад, робиться висновок про можливу стійкість глобальної екосистеми.

➤ *Ресурсно-технократичний напрям.* Основний постулат: стійке майбутнє є проблемою управління. Природа підвладна цілям людства. Так, згідно з концепцією «кордонів зростання» (Д.Медоуз та ін., 1972 р), щоб досягнути «глобальної рівноваги» необхідно стабілізувати чисельність населення на рівні 1975 р., а капітал на рівні 1990 р.; скоротити використання ресурсів на душу населення до 1/8 рівня 1970 р; зменшити інтенсивність забруднення навколиш-

нього середовища в 4 рази порівняно з 1970 р. Зараз в рамках цієї концепції і всього ресурсно-технологічного напрямку загалом розширюють використання і удосконалення енергетичного аналізу. Це пов'язує сталий розвиток із фізичними обмеженнями на розширення виробництва енергії або на продуктивність земель.

➤ *Природоохоронний напрям.* Основною метою сталого розвитку є охорона і збереження природи. Індикаторами стійкості виступають якість повітря і води, продуктивність ґрунту, видова різноманітність і т.д. Через захоплення антропоцентризмом Ю.Одум назвав цей напрям «дрібною» екологією.

➤ *Екологічний напрям.* В основу покладено розуміння партнерства у взаємодії людини і природи. Кінцевою метою удосконалення природокористування є взаємодія з природою на рівні індивіда. Напрямок відстоює «глибинну» екологію.

➤ *Культурологічний напрям,* що ставить на перше місце сталого розвитку ідейний і культурний стан суспільства, аналіз соціальних і психологічних кордонів зростання.

Сфера природокористування, як ніяка інша, відчуває зараз потребу у розробці стратегій управління еколого-економічними системами на основі системного аналізу та системного методологічного підходу. На основі проведення системного аналізу визначається природно-ресурсний потенціал регіону (земельні, водні, рекреаційні та матеріально-сировинні ресурси, природні умови), економічний потенціал (рівень розвитку промисловості, сільського господарства, інфраструктури та рекреаційно-туристичного комплексу). Результатом даного аналізу повинні стати рівень обмежень та пріоритетні напрями розвитку природокористування в регіоні. У даному випадку тільки екологічний потенціал виступає рівнем обмеженості соціально-економічного розвитку регіону.

Функціонування еколого-економічної системи протягом тривалого часу, призвело до посилення взаємозв'язків між різними факторами (підсистемами) загальної системи (економічними, соціальними, екологічними, технічними тощо); посилюється взаємозв'язок між різними рівнями управління системою; прискорюються темпи розвитку взаємопов'язаних процесів, що відбуваються в межах самої еколого-економічної системи. У зв'язку з цим, зростають вимоги до ефективності стратегічного управління еколого-економічною системою, яке повинно бути оперативним, комплексним та довгостроковим. Відмінною рисою сучасних еколого-економічних систем є зростання темпів і масштабів впливу деяких факторів та їх сукупності на стан самої системи. Між іншим, відмічається нерівномірність впливу різних факторів як у часі, так і у просторі (наприклад, відставання розвитку соціально-економічних змін від науково-технічних у середині ХХ століття, але й відставання науково-технічних змін від соціально-економічних наприкінці ХХ і початку ХХІ століття).

Концептуальними принципами формування моделі збалансованої еколого-економічної системи сільської території повинні стати такі принципи, які найбільш ефективно враховують особливості функціонування і розвитку економіки, суспільства та стану навколишнього природного середовища регіону. Враховуючи сучасний стан розвитку еколого-економічної системи пропонуємо найбільш ефективні принципи формування моделі збалансованого розвитку:

- принцип історизму. Цей принцип має універсальне методологічне значення, дає змогу оцінити поетапний розвиток регіонів, враховує цілісність і завершеність цих етапів та процес формування господарсько-територіальних структур регіону на основі природно-ресурсного потенціалу та регіональних особливостей;

- принцип системності. Дає можливість вивчати стан еколого-економічної системи регіону з її складовими підсистемами: економічною, соціальною і екологічною, з одного боку, а з другого – розглядати еколого-економічну систему регіону як елемент структури національного господарського комплексу;

- принцип комплексності. Принцип комплексності передбачає збалансованість розвитку галузей економіки регіону, забезпечення повного погодження ресурсно-виробничої бази з потребами господарського комплексу, забезпечення комплексно-пропорційного розвитку регіонів країни. Комплексність спрямована на посилення уваги до соціальної підсистеми та збереження стабільності і збалансованості екологічної підсистеми регіону. Принципи системності і комплексності дослідження концептуальних підходів до формування моделей збалансованого розвитку сільських територій вимагають системного та комплексного вивчення всіх процесів, стадій та явищ, які відбуваються при функціонуванні існуючої еколого-економічної системи. Це дозволить визначити особливості сучасного стану і можливості збалансованого розвитку досліджуваної еколого-соціально-економічної системи як сукупності взаємозалежних підсистем та їх елементів з урахуванням внутрішніх і зовнішніх зв'язків;

- принцип оптимальності. Означає забезпечення обґрунтованої відповідальності між економічним розвитком регіону та розробкою і реалізацією заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, орієнтує на збалансований регіональний розвиток, який не створює негативного впливу на екологічний стан регіону;

- принцип пріоритетності. Сприяє ранжуванню цілей і завдань соціально-економічного розвитку територій відповідно до просторової стратегії його комплексного розвитку з урахуванням природно-ресурсних можливостей, направленої на соціальну сферу використання рекреаційних та фінансових ресурсів, а також розвиток соціальної інфраструктури, особливо в сільській місцевості;

- принцип варіантності. Передбачає побудову альтернативних моделей збалансованого природокористування. Варіанти альтернативних моделей складаються на основі альтернативності проектних темпів і пропорцій розвитку галузей економіки, альтернативних напрямків і форм вкладення інвестицій, альтернативних технічних і технологічних рішень в організації виробничих процесів. Варіантність перебудови моделей обумовлюється пріоритетністю завдань та вибором шляхів досягнення цілей і балансу інтересів у сфері природокористування;

- принцип раціональності природокористування. Передбачає подолання існуючих екологічних, економічних і соціальних проблем при функціонуванні еколого-соціально-економічної системи, зниження високого рівня екологічної депресивності поліфункціональних територій регіону;

- принцип економізації, соціологізації та екологізації економіки. Означає раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, соціальну спрямованість виробничих відносин і розвитку галузей економіки, впровадження ресурсозберігаючих, еколого-безпечних, маловідходних та безвідходних технологій в галузі економіки;

- принцип субсидіарності і взаємності в просторовому розвитку, що означає посилення відповідальності та повноважень місцевих органів влади щодо програм просторового розвитку;

- принцип інтеграції – стосовно природокористування інтеграційний вектор України до ЄС сприятиме вдосконаленню екологічного законодавства та узгодженню з європейськими вимогами законодавчо-нормативної системи;

- принцип ієрархічності управління розвитком регіональних господарських комплексів регіону. Цей принцип сприяє створенню відповідної ієрархічної структури управління територіальними еколого-економічними системами на:

- макрорівні (національному рівні). При побудові моделі збалансованого регіонального розвитку мають бути враховані цілі, ідеї та напрями розвитку, які передбачені Стратегією економічного і соціального розвитку України. Результатом впровадження даної Стратегії є формування сильної держави, активізація її регулятивної функції і водночас здійснення такої політики, яка б не лише зберегла, а й істотно посилила ринковий вектор розвитку, надала йому більшої орієнтації на кінцевий результат, забезпечила реальне розмежування влади та власності [361, с.24];

- мезорівні (регіональний рівень). Слід враховувати особливості природно-ресурсного потенціалу регіону, які відображені в Стратегії розвитку регіонального комплексу. Регіональне управління повинно забезпечувати досягнення цілей, завдань та напрямків розвитку регіону, перехід на модель збалансованого природокористування та подолання існуючої негативної еколого-соціально-економічної ситуації в регіоні;

- мікрорівні (локальний рівень). На локальному рівні повинна бути відображена політика оздоровлення (санації) окремих екологічно депресивних територій, населених пунктів та селищ. Принцип ієрархічності означає узгодженість управлінських рішень як по вертикалі, так і по горизонталі, тобто враховування впливу еколого-економічних систем суміжних територій та регіонів.

Концепція переходу до сталого розвитку відбиває розуміння тісного взаємозв'язку екологічних, економічних і соціальних проблем людства і того факту, що вони можуть бути вирішені лише комплексно, за умови тісної співпраці і координації зусиль усіх країн світу. Сталий розвиток ставить питання про мету існування людини і суспільства, вимагає перегляду взаємовідносин між людиною і природою, а також соціальної справедливості і рівності. Досягнути сталого розвитку сільських територій можна лише спільними зусиллями усіх державних структур, структур бізнесу населення.

Висновки. Системний методологічний підхід та всі наведені вище методи й основні принципи є концептуальними при побудові моделі еколого-збалансованого сталого розвитку сільських територій. Еколого-соціально-економічна система представлена разом з взаємопов'язаними і взаємозалежними підсистемами: економічною, екологічною і соціальною.

Порушення балансу між зростанням і задоволенням економічних потреб суспільства та станом навколишнього природного середовища сприяло створенню еколого-соціально-економічної ситуації в регіоні, яка характеризується рядом екологічних, економічних і соціальних проблем.

Концептуальні принципи та методи повинні бути застосовані для визначення передумов, параметрів та напрямків розвитку еколого-соціально-економічної моделі природокористування, стратегічних напрямів оптимального функціонування галузей економіки, що забезпечать оптимізацію функціонування виробничого комплексу території, відтворення природно-ресурсного потенціалу, зниження рівня екологічної депресивності сільських територій та усунення ряду екологічних, економічних і соціальних проблем шляхом розв'язання конфліктів інтересів у сфері природокористування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Якутова Олена Юрїївна. Моделювання динаміки екологічно збалансованої економіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук: спец. 08.00.11- «Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці» / О.Ю. Якутова. – Київ, 2008. – 20 с.
 2. Білявський Г. О. Основи екології : [навч. посіб.] / Г. О. Білявський. – К. : Либідь, 2006. – 408 с.
 3. Туниця Т. Ю. Економічна політика збалансованого природокористування у кон-тексті глобалізацій них процесів / Т. Ю. Туниця // науковий вісник. – 2007. – Вип. 17.7. – С. 118–126.
 4. Туниця Т. Ю. Збалансоване природокористування: національний і міжнародний контекст : [підручник] / Т. Ю. Туниця. – К. : Знання, 2008. – 300 с.
 5. Кіотський протокол [Електронний ресурс]: United Nations Framework Convention on Climate Change. – Режим доступу: www.unfccc.int/files/na/application/kp_bookl_ru.pdf.
 6. Грановська Л.М. Еколого-збалансоване природокористування в умовах полі функціональності територій [монографія] / Л.М.Грановська. – Херсон: Видавництво ХДУ. – 2009, 414 с.
 7. Ситник В.П. Трансформація АПК України в ринкових умовах. – К.: ІАЕ УААН. – 2002. – 518 с.
 8. Основные положения концепции ресурсно-экономической безопасности Украины (проект) /Б.В. Буркинский, В.Н. Степанов, Л.Л. Круглякова, С.К. Харичков – Одесса: ИПРЭИ НАНУ, 2001. – С. 13-14.
 9. Щодо стану та перспектив депресивних районів, міст та селищ України. Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31-32.
 10. Управління у сфері охорони довкілля та природокористування в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. ВЕГО “Мама-86”.–Київ, 2003.–160 с.
 11. Шершньова З.Є., Оборська С.В. Стратегічне управління: навч.посібник.- К.: КНЕУ,1999.
-